

הסאטירה הפוליטית במקראות לספרות בחשיבת הביניים

הממלכתית-דתית

שרה זמיר

הסאטירה

הסאטירה היא כינוי לסוג ספרותי שנועד לבקר אנשים, מוסדות ומוסכמות חברתיות. היא חושפת, בצורה נלעגת, צדדים שליליים של המציאות ומצביעה על ליקויים, על עוולות ועל סכלות אנושית. המילה הלטינית - satura, פירושה "מלא" או "גדוש" ובהרחבה, "תערובת המלאה בדברים שונים" כשהכוונה גם למגוון הביטויים של הסאטירה וגם למגוון נושאה. הסאטירה נענית לתבניות שונות, מעוצבת בצורות רבות, עושה שימוש חופשי במרכיבים הלקוחים מסוגי ספרות שונים, ונוטלת ביד רחבה טכניקות המשרתות אותה (אלכסנדר, 1985). הסאטיריקן אינו ניטראלי או אדיש למושא הסאטירה, אלא נוקט עמדה בנושא הנידון; הוא מכניס את המושא המבוקר לתוך מיצבים מגוחכים ודן אותו בלשון עוקצנית (ברוך, 2000; ריבלין, 1997).

הסאטירה מסתמכת במידה רבה על קוד מוסרי משותף לסאטיריקן ולקהלו, והפנייה לקהל היעד נעשית מלכתחילה מתוך מגמה דיאקטית: "מגמת הסאטירה היא פגיעה לשם ריפוי, הריסה לשם תיקון" (ריבלין, שם, עמ' 43). על פי אלכסנדר (1985) בביקורתה הדיאקטית, ייתכן לסאטירה אף ממד אלים ותוקפני. העוולות החברתיות מוקעות לעיתים בחריפות כה רבה, עד לדרגה של אגרסיביות ותחושות רדיפה.

כמו רוב סוגי הספרות, גם הסאטירה עברה גלגולים שונים מראשיתה ביוון הקדומה ועד ימינו. סאטירה יכולה ללבוש פן קונקרטי או מופשט. הסאטירה הקונקרטית קשורה למציאות מסוימת, אירוע מוגדר או אישיות ספציפית. לעומת זאת, סאטירה מופשטת מאופיינת בעל-זמניות, היא לועגת לאופי האדם וטבעו ושולחת חציה אל עבר אבסורד הקיום (ברוך, 2000).

הסאטירה יכולה להפנות חציה כלפי אירוע או תהליך או לחילופין כלפי דמות אנושית. הסאטיריקן אינו מטפל במושא ביקורתו, כאילו היה "דמות עגולה". להפך: המושא האנושי הופך בעיקר להוויה חד-ממדית המייצגת תכונה בולטת, חסרת מורכבות (אלכסנדר, 1985). ניתן לזהות שני מרכיבי-על של הזהות האסתטית הסאטירית: **העיוות והנימה** (אלכסנדר, 1985).

העיוות (Distortion) הנו אמצעי להעברת מצב או דמות ממישור אחד למשנהו. עולמה של הסאטירה מתבסס על עולם המציאות אך אינו זהה לו. העיוות תורם להתרחקות מן הרובד

מסד – מאסף לענייני ספרות והוראתה - 3

הריאלי ואף מסווה, יותר או פחות, את מושא הביקורת. טכניקות פופלאריות של עיוות הן ההקטנה וההגזמה:

הקטנה (Diminution) - הקטנת גודלו של דבר מה, כדי לגרום לו להראות מגוחך או כדי שאפשר יהיה לבחון אותו מחדש.

הגזמה (Inflation) - לקיחת סיטואציה ותיאורה בצורה מוגזמת ומנופחת, כך שהיא הופכת לנלעגת, וחולשותיה נראות ביתר בירור.

העוות אינו רק שינוי צורה של מרכיב זה או אחר בסאטירה, אלא במכלול ההבעה. פעמים רבות, מתרחש העוות בהקשר לקצב האירועים: העלילה מורכבת מסצינות קצרות בעלות אופי אפיזודי, המעניקות ליצירה קצב התרחשות מואץ באופן קיצוני. אולם עיקר העיוות מתייחס לעיוות כללי ההיגיון המקובל והסדר המוכר עד כדי עיצוב גרוטסקי קיצוני. מכאן נובע גם הכורח להפתיע, להדהים ולהטות את המציאות ממסלולה השגור והבטוח.

מרכיב העל השני של הזהות האסתטית הסאטירית היא הנימה (Tone) היוצרת את האווירה הייחודית לסאטירה. בקוטב ה"אלגנטי" של ציר הנימות השונות, מצויה **השנינות המתוחכמת** המצריכה שליטה ברזי השפה, אוצר המילים, צירופי לשון, כפל משמעות וכו'. בקוטב הגס מצויים **הסרקאזם, הציניות והסארדוניזם**. הסרקאזם מלגלג באופן ישיר, הציניות מלעיגה והסארדוניות עולבת (אלכסנדר, 1985).

הסאטירה הפוליטית

התואר 'פוליטי' קשור למושג היווני "פוליס" (עיר-מדינה ביוון העתיקה) והתייחס במקורו לפעילות האזרחית של תושבי הפוליס, חובותיהם וזכויותיהם במסגרת ניהול הממשל העצמי. המשתמשים בתואר זה בהקשר הסאטירי, מרחיבים את היריעה לכל מגמה פוליטית לרבות המשטר המדיני, השלטון, יחסי שלטון-אזרח, עימותים מבית ומחוץ, מאבקי-כוח בתחום המדיני וכמובן לדמויות המאיישות את הגופים התהליכיים המדיניים המוזכרים לעיל (וייסמן, 1996).

בסאטירה הפוליטית בולט יותר מכל הממד הביקורתי. הסאטירה יכולה להיות מחאה אקטואלית, הטפה ותוכחה כנגד ה"כאן" וה"עכשיו" או דבר ביקורת על סדרי משטר ושלטון בעלמא.

הסאטירה הפוליטית המצויה בתקשורת ההמונים כיום אינה מוגבלת לסוגה ספרותית מסוימת וניתן לאתרה במחזות, משלים, מכתמים, מערכונים, קריקטורות ועוד. לצד הממד הביקורתי הכרחי הממד ההומוריסטי בסאטירה הפוליטית בת-זמננו, שכן הוא הופך אותה נגישה וחביבה על כל שכבות הציבור: צעירים ומבוגרים, משכילים ו"עמך". פנייה אל קהל היעד הרחב ביותר, יוצרת ממילא הד ציבורי נרחב ואף מעלה את ההסתברות לשינוי אקלים חברתי-פוליטי. אף על פי שאין

מסד – מאסף לענייני ספרות והוראתה - 3

סימוכין לכך ולמרות הצטנעותם של סאטיריקנים פוליטיים, יש יסוד להניח כי הגחכתם של אנשי שלטון מושכת אליהם ביקורת ציבורית ומצרה את צעדיהם.

ספרי הלימוד בספרות

תכנית לימודים בכל דיסציפלינה מערבת שתי מערכות שיקולים מרכזיות: מצד אחד כלולים בה השיקולים הפדגוגיים הנובעים ממבנה הדעת של המקצוע והתאמתו לאוכלוסיית התלמידים שאליה הוא מיועד. מן הצד האחר - השיקולים האידיאולוגיים המשתקפים במטרות הכלליות של הוראת הדיסציפלינה והמבוססים במידה רבה על פילוסופיית החיים, על אופייה של החברה ועל ערכיה בזמן נתון. יש לראות בתכניות הלימודים ביטוי מוחשי לתמורות ולתהליכים חברתיים, הואיל והן, כשלעצמן, מגבשות מיומנויות ואמונות שהחברה מוצאת אותן ראויות להנחלה לדור הבא (עירם, 1991).

כך הם הדברים גם לגבי תכנית הלימודים בספרות בבתי הספר בארץ: מצד אחד, תכניות הלימודים בספרות משקפות את ההתפתחות במושג "ספרות", היינו, התמורות שחלו במושג כתוצאה מתהליך מתמשך ודינאמי של זרמים בפילוסופיה של האומנות ושל ההתפתחות בחקר הספרות. מן הצד האחר, תכניות הלימודים בספרות משקפות תמורות אידיאולוגיות שהתחוללו בחברה הישראלית.

חיבורים אקדמיים העוסקים בספרי הלימוד מצביעים על העובדה שספרי הלימוד בספרות נמנים בין ספרי הלימוד העיקריים הטומנים בחובם את פוטנציאל האכיפה של האתוס הנבחר, לצד ספרי הלימוד בהיסטוריה, באזרחות ובגיאוגרפיה. זאת, ככל הנראה, משום התעסקותם הישירה והמיידיית בהבניית הנרטיב הלאומי, הבניית הזיכרון הקולקטיבי ובהדגשת ייחודיותה של החברה אליה שייך המתחנך. אליבא דה פיינגולד (1977), קיימות שלוש גישות עיקריות בקרב האסכולה הטוענת כי הספרות אכן מקנה ערכים: הגישה ההיסטורית - דוקומנטרית, הגישה המוסרית - רעיונית והגישה הלאומית-חברתית. על-פי הגישה ההיסטורית-דוקומנטרית הספרות היא מקור חשוב לידיעות על בני האדם, על תרבויות ועל תקופות היסטוריות. יש בגישה זו משום האמונה כי הבדיקה "מהיכן אנו באים" תעזור לקורא לענות על השאלה "לאן אנו הולכים"; על פי הגישה המוסרית-רעיונית, הספרות היא אמצעי להקניית ערכים כלל אנושיים לרבות אידיאלים אוניברסליים. ועל-פי הגישה הלאומית-חברתית, הספרות הנה אמצעי להקניית אהבה ונאמנות של התלמיד לעמו, לארצו ולמולדתו. יש לציין כי בחינוך הארץ ישראלי קנתה לה הגישה הלאומית חברתית מקום מרכזי בגלל תהפוכות הגורל ההיסטוריות של עם ישראל.

מטרת המחקר הייתה לאתר את כל היצירות שניתן להכלילן תחת הכותרת "סאטירה פוליטית" ולגזור את המסר הפוליטי המשתמע מהן.

מסד – מאסף לענייני ספרות והוראתה - 3

הניתוח מתייחס למקראות "מראות" ו"עלי-ספרות" שנערכו על-פי תכנית הלימודים החדשה בספרות לחטיבת הביניים הממלכתית-דתית, תשנ"א, ונחשבות למקראות הפופולאריות בקרב זרם החינוך הממלכתי-דתי.

ממצאים ודיון: היצירות והמסר הפוליטי

ניתוח מקראות לחטיבת הביניים בזרם הממ"ד מלמד כי הסאטירה הפוליטית מופיעה בהן חמש פעמים בסוגות שונות, ובהן משל, קריקטורות ונובלה אלגורית. ביצירה הסאטירית הראשונה - "השר" (משל מאת א. קרילוב, המקראה לכיתה ז', עמ' 300) - המושל נשלח לאחר מותו לגן העדן, כפרס על התנהגותו עלי אדמות, כדבריו: "אכלתי, שתיתי וישנתי וטיילתי". נימוק בית הדין של מעלה: "תאר לך, מה סוף יכול היה לצמוח/ לו המושל חסר המוח/ היה עוסק בעניינים/ של אזרחי המסכנים?" עורכי המקראות אינם מסתפקים בחידוד הביקורתי על המשטר וסדרי השלטון, כפי שהם עולים מיצירתו של קרילוב, ומוסיפים הערה המעודדת את התלמיד לחשיבה פוליטית אקטואלית: "סיימת לקרוא את המשל ואתה מחייך... במה נזכרת?" (שם, עמ' 300). נוסף לכך, מופיעות במקראות שלוש קריקטורות פוליטיות. שתיים מהן של דוש בהן מככב "ש'רו'ליק", המייצג את מדינת ישראל כאיש קטן חובש כובע טמבל.

דמותו של "שרוליק" מאת דוש

בקריקטורה אחת (המקראה לכיתה ח', עמ' 213), "ישראל מחפשת צדק", נראה "שרוליק" נוקש על דלת שעליה רשום "צדק", אך לצדק אין בית הואיל ומאחורי הדלת מתקיים חלל ריק. בשנייה (המקראה לכיתה ט', עמ' 85) "ישראל" מביט במראה ורואה שם מפלצת והוא מצביע על עצמו כאומר: מי? אני? שתי קריקטורות אלה עוסקות בהצגת בידודה של ישראל בעולם, בבחינת "העולם כולו נגדנו".

קריקטורה נוספת לקוחה מתוך הסדרה "פינת החי של צילה ודידי מנוסי" (המקראה לכיתה ח', עמ' 207); בקריקטורה זו הזאב עוטה על עצמו פרוות כבש ואומר: "הִסְפָּךָ טובה אולי תצליח לשכנע את העולם שאני כבשה! אבל מי ישכנע אותי?". קריקטורה זו מפנה את תשומת לב התלמידים להסברה כמכשיר פוליטי שיכול לשנות תדמיות אך לא מציאות, ומעוררת שאלות בנושא כישלון ההסברה הישראלית בזירה הבינלאומית.

היצירה האחרונה בנושא זה היא "חוות החיות" של ג'ורג' אורוול. הספר הוא סאטירה נוקבת על המשטרים הטוטאליטאריים ומעמדו של היחיד וזכויותיו ויחסיו החברתיים בתוכם. הספר "חוות החיות" מספר על קבוצת חיות בחווה באנגליה אשר מאמצת חזון - להפוך מ"עם משועבד" ל"עם חופשי" ומבצעת אותו. בדרך, כמובן, עומדים מכשולים וקשיים רבים, אך לבסוף הם מתגברים על קשייהם. הבעיה היחידה היא, שמנהיגי המרד מנצלים את חוסר הביטחון של החיות לטובתם, ובהדרגה הופכים את עצמם לעריצי השלטון החדש.

גב הספר, תיאר אורוול את ספרו בציטוט זה: "זו ההיסטוריה של מהפכה שסטתה מדרכה והתירוצים המצוינים שניתנו על כל צעד ושעל לסילופה ועיוותה של התורה המקורית".

ניתוח היצירה מופיע במקראה לכיתה ט', עמ' 188-204. הוא כולל סקירה מפורטת של התפניות הפוליטיות של המשטר בברית המועצות, ביאור מושגים כ"פרולטריון" ו"קפיטליזם", והפעלות שונות כגון: השוואת האינטרנציונל הסוציאליסטי להמנון החיות, מציאת רמזים למשפטי הראווה של סטאלין וזיהוי סממנים של פולחן אישיות.

לקראת סיום הניתוח, כותבות המחברות: "מסקנתה של הנובלה האלגורית-סאטירית 'חוות החיות'... מקיפה הרבה יותר. היא טוענת בדרך מובלעת, שלוחמי חרות המשיגים את מטרותיהם באמצעים אלימים כגון מרד או מהפכה, יהפכו ברבות הימים... לשוללי חרותם של אחרים" (שם, עמ' 204).

סיכום ומסקנות

היצירות "השר" ו"חוות החיות" חושפות עיוותים ומציאות פגומה שיכולה להיות רלוונטית ונכונה למכלול מצבים שלטוניים באופן כללי ובנוסף, לא ניתן לטעון לגביהן הקשר או זיהוי פוליטי ישראלי עכשווי ברור. בניגוד ל"חוות החיות" המתייחסת למשטר טוטאלטארי, היצירה "השר" היא מסוג הסאטירה המצויה מעל לזמן ומקום מוגדרים. היא דנה באופן כללי בנהנתנות השליט וגחמנותו, ללא קשר לאופי המשטר. למרות זאת, עורכי המקראות מכוונים את התלמידים ליצור השלכות קונקרטיות, מן הסאטירה אל המציאות הישראלית העכשווית, ובכך מניעים את התלמיד לחשיבה ביקורתית אקטואלית כלפי התנהלותם של אנשי ציבור.

לעומת הסאטירות לעיל, שלוש הקריקטורות המופיעות במקראות, מבטאות עמדה לאומית פטריוטית וקשורות למצבה של מדינת ישראל. קריקטורות אלה הן בעלות פוטנציאל לעורר דיון פוליטי אקטואלי על כשלון ההסברתי של ישראל בזירה הבינלאומית וחיזוק מגמת העוינות כלפיה, עקב כך.

קריקטורות אלה עוסקות בהצגת בידודה של ישראל בעולם, בבחינת "העולם כולו נגדנו" - העולם אינו רואה דברים נכוחה ואף אינו עושה עמנו צדק. קריקטורות אלה מחזקות את התפישה האתנוצנטרית של "עם לבדד ישכון". אין זה המקום לשפוט את מידת ההגיון וההצדקה שיש להצגת הדברים, אך יש לציין את תפקידה של תפישה זו כמחזקת את השיח הפטריוטי.

בניגוד למקראות לחטיבת הביניים הממלכתית-דתית, מקראות לחטיבה הממלכתית "מגוון" אינן כוללות כלל סאטירה פוליטית. השאלות המתבקשות מממצא זה הן מה מקור השונות וכיצד, למעשה, ניתן להסבירה?

ייתכן כי זרם החינוך הדתי מבסס את ביקורתו על סדרי השלטון באמצעות הכללתה של הסאטירה וזאת, בניגוד לזרם החינוך הכללי, שכלל אינו מרגיש צורך לעשות כן. על-פי שלום רוזנברג (1996), דווקא הממרה השגורה "דינא דמלכותא – דינא" הגורסת כי יש להעדיף את חוקי השלטון הקיים על פני ציוויי ההלכה, כאשר השניים מצויים במצב של אי-הלימה ביניהם; מדגישה את נטיית הלב הטבעית של האדם הדתי לדבוק בציווי התורה ודרכיה. אי לכך, ייתכן כי הסאטירה על שלטון בשר ודם, בעצם מבססת את שלטון האל הכל-יכול והגחכת נציגי השלטון. למעשה, היא מגמדת אותם לנוכח סדרי הבריאה.

נוסף לכך, עמדתו של זרם החינוך הדתי-ציוני מבוססת על האמונה, כי תפיסת עולמו הדתית נשענת על מערכת ערכים מוסרית ואבסולוטית. תפיסת עולם זו עולה בקנה אחד עם אופייה הביקורתי והדידאקטי של הסאטירה המבקשת לבקר, להתריע, ואף להטיף כנגד עוולות חברתיות ופוליטיות.

בבליוגרפיה

- אלכסנדר, ד. (1985). **ליצן החצר והשליט**. ספריית הפועלים, תל-אביב.
- ברוך, מ. (2000). **זאנרים בספרות לגיל הנעורים**, המרכז הפדגוגי-טכנולוגי משרד החינוך, ירושלים.
- וייסמן, ז. (1996). **סאטירה פוליטית במקרא**, מוסד ביאליק, ירושלים.
- עירם, י. (1991). "תולדות החינוך – תחומי מחקר". אצל שפירא ר. וכשר, א. (עורכים), **רשפים – היבטים הסטוריים, פילוסופיים וחברתיים של החינוך**, אוניברסיטת תל-אביב.
- פיינגולד, ב. (1977). הוראת ספרות, חינוך והקניית ערכים. אצל נבו, ד. (עורך), **המעשה החינוכי: עיון ומחקר**, עמ' 103 - 118, יחדיו, תל-אביב.
- רוזנברג, ט. (1996). "דמוקרטיה ויהדות", **פרוייקט דעת, מנהל החינוך הדתי**, משרד החינוך, ירושלים.
- ריבלין, א. א. (1997). **המונחון לספרות**, ספריית הפועלים, תל-אביב.